

אגדות ומיתולוגיה

א. חשיבותו של ההומור — עיון ב"ראשים המוחלפים"
לתומס מאן

הסיפור "הראשים המוחלפים"¹ אינו הסיפור היחיד משל תומס מאן, המתבסס על אגדה עתיקה או מסורת קדומה. "הגבחר"² מתבסס על אגדה מימי הביניים, האפוס "גרגוריוס" של הרטמן פון אואה³. הטטרלוגיה הגדולה "יוסף ואחיו"⁴ מתבססת על סיפורי בראשית, על אגדות מן התלמוד ומן המדרשים, ועל מסורות עמים קדמונים שונים מן המזרח התיכון. ב"ד"ר פאוסטוס"⁵ יש עקבות אגדות מימי הביניים — הגם שביצירה זו יש, בנוסף על כך, יסודות רבים ושונים, ומורכבותה של היצירה מונעת את שיבוצה במסגרת כלשהי. עיבוד אשר לא עלה יפה של המסורת התנ"כית אנו מוצאים בסיפור "החוק"; ייתכן שההומגה המאולצת של הסיפור היא שגרמה. אולי אפשר למנות בין היצירות של תומס מאן המבוססות על אגדה גם את "לוטה בוויימר"⁶ שהרי דמותו של גתה הזקן כבר חרגה מתחום של ריאליה והגיעה לתחום המיתוס הגרמני.

כאמור, יש עוד יצירות של תומס מאן, מחוץ ל"ראשים המוחלפים", הבנויות על אגדות. אך הסיפור "הראשים המוחלפים" הוא היחיד אשר ביסודו טמונה אגדה יהודית. הנהייה לעבר הודו וחכמת החיים של המתבודדים והנזירים התודיים אינה מבודדת במסגרת הספרות המערבית של המאה העשרים. ניתן אפילו לומר, שנהייה זו היתה אופנתית למדי. דוגמה בולטת הוא הרמן הסה, אשר תומס מאן העריכו כידיד וכסופר והכיר היטב את כל כתביו. הרמן הסה כתב "מסע להודו"⁷; הוא כתב את הגובלה "סידהארטא"⁸ שהוא מגדיר אותה כ"סיפור נוסח הודו"; ואחד ממהלכי החיים של יוסף קנכט, הגיבור המרשים של "משחק פניני הזוכיות"⁹, הוא מהלך חיים הודי. אמנם, הגישה של הרמן הסה למסורת ההודית (או לווריאציה שלו עצמו על המסורת ההודית) שונה לחלוטין מגישתו של תומס מאן, ועוד נגיע לכך. בהקשר למומנט ההודי אפשר להזכיר עוד סופרים אחרים, בולטים יותר או בולטים פחות, כגון וולדמר בונזלס, סומרסט מוהם, ועוד. ההתעניינות במקורות הודיים, אם כן, נפוצה למדי; שאלה אחרת היא, עד כמה סיפורו של תומס מאן הוא באמת סיפור הודי.

משעשע למדי הוא לעקוב אחר יחסו המשתנה של תומס מאן עצמו ליצירתו "הראשים המוחלפים". מכיוון שנשתמרה חליפת מכתבים ענפה של הסופר,

ומכיוון שהוא היה גוהג לכתוב למקורביו על יצירתו הספרותית, יש בידינו חומר רב. ביחס ל"ראשים המוחלפים" התבטא הסופר תחילה בלשון של המעטה. "לא רציני ביותר"¹⁰ — הוא כותב במקום אחד, והערות ברוח זו גם במכתבים אחרים. לאט לאט הוא משנה את הטון. לידידה שכתבה ביקורת נלהבת על הסיפור הוא כותב, כי היא כמעט ושכנעה אותו ש"הראשים המוחלפים" הוא יצירת מופת. וכאשר המבקר פאדימן מפרסם ביקורת שלילית על הסיפור, מעיר מאן במכתביו הפרטיים בצער שאכן פאדימן, המבקר רב ההשפעה, נחל כישלון חרוץ בהערכתו את הסיפור, וחבל. (הסיפור "הראשים המוחלפים" נכתב ונתפרסם בימי הגלות האמריקאית של תומס מאן, בשנת 1940). הערכה שלילית של סיפור תומס-מאן, אכן, היא כישלון חרוץ של המעריך — תומס הגדול מקהר לשכוח מה כתב הוא עצמו על סיפורו, בשלבים הראשונים.

יסוד ובסיס לסיפור "הראשים המוחלפים" שמשא אגדה הודית, אותה פרסם האינדולוג היינריך צימר¹¹). כדרכו, שומר לו תומס מאן את זכות השינוי והאינטרפרטציה, ואכן הסיפור "הראשים המוחלפים" סוטה בכמה נקודות מהותיות מן המקור ההודי. באגדה ההודית שני הגברים העורפים עצמם לכבוד שמה ותהילתה של האלה הגדולה הם הבעל והאח של הגיבורה; אצל תומס מאן שני הגברים הצעירים הם הבעל של סיטה יפת המותנים, וידידו של הבעל. אצל תומס מאן המעשה הנורא והעקוב מדם בבית המקדש של האלה קאלי מסתבר מתוך נימוקיהם הנפשיים והרגשיים של שלושת המשתתפים בדראמה. באגדה המקורית מעשה ההקרבה העצמית הוא פתאומי, ורק רמו קל קודם למעשה; הרמו הוא בדברי האת, המנסה להניע את הבעל מלהכנס למקדש, באשר אין בידיו מנחה נאותה לאלה. הבעל נכנס על אף הפצרות גיסו, וההקרבה העצמית מסתברת במידה מסויימת מן העובדה, שאין בידי מתנה כלשהי לאלה, מלבד המתנה היקרה מכל — חייו. רמו אחר, המסב את תשומת לבנו לקיומה של איזו תקלה בחיי הגיבורים, הוא בדבריה של האשה הצעירה הרואה את בעלה ואחיה כרותי-ראש במקדש האלה; "כל זה בגללי", היא אומרת בצער. אולם מרמו זה שבאגדה ועד לסבך מחשבותיהם של גיבורי מאן, שרידמאן, נאגדה וסיטה במקדש האלה קאלי, עדיין הדרך ארוכה. יש עוד להוסיף שהאגדה הקצרה אינה מפתחת את אופיים של הגיבורים; שלא כמו הסיפור של מאן, המעמיד בפני הקורא דמויות חיות בעלות אופי משלהן.

אולם ההבדל החשוב ביותר שבין האגדה ההודית לבין הסיפור "הראשים המוחלפים" הוא בהיות האגדה מעשה עם מוסר השכל חד משמעי. הראש הוא התלק החשוב ביותר של האדם; האשה הצעירה היא אשתו של ראש בעלה, ואין חשיבות בדבר שבעקבות נס התחיה נתחלפו הראשים ונתחברו כל אחד לגוף לא לו. מסקנת האגדה היא ברורה וחדה, ואין לערער עליה. ואילו סיפורו של תומס מאן הוא דו משמעי בכל שלביו וגלגוליו. אפילו סצנות ומעמדות

הנראים לנו בקריאה ראשונה כברורים וחד משמעיים, חושפים למקרא שני את רב גווגיותם. ברצוני לעקוב כאן אחר המובן המשתנה, אחר ההומור המתגלגל לרצינות ואחר הרצינות ההופכת להומור.

משהו מן הדו משמעיות אנו קולטים כבר מן השמות המופיעים. סיטה, האשה, היא ילידת הכפר "קימור בית השור". ואילו שני העלמים, שרידמאן ונאנדה, באים מן הכפר "שלום הפרות". כאילו נתהפכו היוצרות, ואין הדברים קרויים בשם הראוי להם. חשובה מן השמות היא המשמעות המשתנה של כל מעמד ומעמד. הנה, למשל, מעמד קומי כביכול: שרידמאן קובל לפני נאנדה ידידו על מחלתו האנושה. שרידמאן שקוע כל כולו ביאוש שחור ומבקש מיידו החביב להעלותו על המוקד, באשר אין מרפא למחלתו ולצרתו. המעמד הרציני והרגשני מתנפץ עד מהרה מול גלי צחוקו של נאנדה, כאשר זה האחרון מגלה שמחלתו האנושה, חשוכת המרפא, של שרידמאן — אינה אלא אהבתו לסיטה יפת המתנים, אותה ראו שני העלמים שלא בידיעתה בהתרחצה ערומה במקדש האלה קאלי. שרידמאן, הרגיל לעמדת עליונות כלפי ידידו המלומד פחות והעממי יותר, נעלב לא מעט בשל עליצתו של זה האחרון. והנה נאנדה מציע תרופה מקובלת ביותר למחלת ידידו ושרידמאן, תרופה שלא עלתה כלל על דעתו של הצעיר המאוהב: לבקש את סיטה מאביה, למען תתא אשה לשרידמאן. מן הסתם לא יסרב האב למשפתה כבודה כמשפחתו של שרידמאן, אשר מוצאה מן הברתמאנים. הקורא צוחק יחד עם נאנדה, וסבור כי מעמד קומי לפניו, וכי לבטיו המוזרים של שרידמאן נפתרו בדרך עממית-פשוטה. ואכן, שרידמאן מקבל את עצת ידידו, והמשפחות מגיעות לכלל הסכמה מהירה וחלקה. אולם ברבות הימים (והדפים) מסתבר לנו כי הפיתרון לא היה פיתרון, וכי צחוקו של נאנדה אכן לא היה במקום. בסוף הסיפור מוקם מוקד, עליו נשרפות גוויות שני הגברים המתים וסיטה יפת-המתנים, החייבת לעבור נסיון קשה זה בעודה בחיים. היסוד הטראגי-פתאטי התגלגל ליסוד הקומי, ואילו הקומדיה שוב פנתה מקומה לטרגדיה. ואם תחילה נראה היה, כי שרידמאן מסבך את המצב ללא כל צורך, וכי רצונו להשרף על המוקד אינו אלא הבל ורעות רוח של צעיר בלתי מנוסה בהווית העולם, — הרי בהמשכה של העלילה מתברר כי הדברים באמת סבוכים ללא תקנה, וגישתו הנבונה-המונית של נאנדה אין בה כדי לפתור את תעלומת היחסים שבין גבר לאשה.

הקורא דק-האבחנה יכול להבחין במוטיבים היסודיים של הסיפור מייד בדפים הראשונים. כבר בקטע השני מודגש פולחן האלה-האם הגדולה, ומייד לאחר מכן מופיעים שני הידידים המשלימים האחד את השני, נאנדה ושרידמאן. ההבדלים הרבים בין השניים, שרידמאן האריסטוקראטי והאינטלקטואל, ולעומתו נאנדה העממי, העליו והזר, המדבר בשם ההיגיון הפשוט, היומיומי, והיחסים הסבוכים בין השניים, שאינם נטולים יריבות סמוייה — באים להכין אותנו לפרשה

שאינן עמה פתרוניות קלים, ואולי אין עמה פתרוניות כלל. שני הרעים רואים את סיטה יפת המתניים לראשונה רוחצת ערומה במקום רחצה מקודש לאלה קאלי, בשפת הנחל "זבוב הזהב"; על שפת הנחל מצוי גם מקדש קטן ובלתי יומרני, בנוי מעץ בלבד, של האלה. הרקע הוא אידילי-שלוו; הכל, כביכול, נאה ורגוע. אך בהמשך הסיפור אנו מגלים, כי המקדש על שפת הנחל "זבוב הזהב" (השם "זבוב הזהב" מעלה בקורא אסוציאציה של קלילות, רפרוף, עליזות; זהו שם של משהו בעל מימדים קטנים, בלתי-מוזיק) הוא רק פן אחד בין מקדשי האלה הגדולה, ששמות רבים לה. האלה קרויה קאלי, גם שאקטי וגם דורגה. היא גם האם הגדולה, אשת האל שיבה, היא הכוח היוצר, והיא גם אלת המחלה, כגון האבעבועות השחורות, ואלת המות. יש פולחן נחשים המוקדש לה. היא שתורה ומוכתמת בדם, מרובת זרועות, חוגרת חגורת נחשים מתפתלים למותניה. ואם במקדש על שפת הנחל "זבוב הזהב" שכנה האלה האם, אלת הפיריון והכוח היוצר, וסביב המקדש זרמו מים חיים, הרי שבמקדש השני של קאלי בו מבקרים הגיבורים, שוכנת האלה הנוראה, מוקפת קרבנות, נוטפת דם; דם, ולא מים, זורם בהיכל. גם הנוף המקיף שונה: המקדש נמצא על שפת יער עבות, והוא חצוב בסלע. ובכדי לתת רמז דק לקורא, מזכיר הסופר בכדרך אגב בהודמנות זו את המקדש הקודם. אפשר להשתמש בדימוי נוצרי ולומר, כי אל המקדש הראשון הגיעו הגיבורים בהסח הדעת, מתוך תמימות, לפני החטא הקדמון. ואילו אל המקדש השני מגיעים שלושתם, נאנדה, שרידמאן ואשתו ההרה סיטה מתוך תעייה בכוונה, כשהם אבדו זה מכבר את תמימותם הראשונית וכשהם שקועים עמוק עמוק בחטא.

במעמד זה, הביקור השני במקדש האלה, מתפרצות כל התאוות המוצנעות עד כה על פני השטח. לא זו בלבד, שצדק שרידמאן בהיסוסיו ובפקפוקיו; גם נאנדה, שהקל ראש ברצינות הפרשה, נלכד ונסתבך ברשת. נושא השליח המבקש את ידה של הגערה עבור ידיו או אדונו, ונסחף בשל כך לסבך רגשי עם הגערה מצוי, בוואריאציות שונות, בהרבה מסורות ארופאיות וגרמניות. זהו הנושא המרכזי באגדת טריסטאן ואיזולט; סיפור מסובך למדי הוא כיצד זכה זיגפריד הגיבור בידה של ברינהילד אדירת הכוח ככלה למלך הבורגונדים, גינתר — חדל-האישים וכיצד כל הנוגעים בדבר עתידים היו לשלם ביוקר על עלבונה של ברינהילד, אשר סברה כמובן כי זיגפריד הוא בעלה המיועד. במחזהו של שקספיר, "הנרי השישי"¹², הרוזן היהיר ספולק משמש כמתווך לנישואי מרגרט מאנזו והמלך הנרי. כך זוכה ספולק באהובה מלכותית, בהשפעה ובשלטון, ובשל כך הוא נרצח. אגב, ההיסטוריונים מדגישים, שסיפורו של שקספיר אינו נכון מכל וכל: ספולק היה זקן מדי ונשוי מדי מכדי להיות מאהבה של מרגרט מאנזו.

אפשר היה להביא עוד דוגמאות נוספות; מכל מקום, הדוגמאות שהבאתי

היו כולן, בהכרח, מוכרות לתומס מאן. ואכן יודע הסופר היטב מדוע הוא משגר את נאנדה לבקש את ידה של סיטה למען שרידמאן. מדוע מסכים שרידמאן לסידור זה — זוהי כבר שאלה אחרת. אפשר לראות כאן את תמימותו וריחוקו מהוויות העולם הזה, ואולי גם רצון פרברסי לעיגו עצמי; שהרי הוא חש ייסורי קנאה כבר לעצם המתשבה שהיתה קיימת איזו הכרות קודמת בין סיטה לנאנדה, כאשר נאנדה בהגיגת הכפר נבחר להגיף את סיטה על הנדנדה אל השמש. שרידמאן, שאינו מצטיין בעדינות יתרה כשהוא בא להעריך את אישיות ידידו הטוב, אינו יכול להתאפק מלהדגיש שבחירת נאנדה לתפקיד הרם נתרחה אך ורק בזכות זרועותיו השריריות, ובוודאי ובוודאי לא בזכות כל תכונה נעלה שהיא. ואילו נאנדה, כך מתקבל הרושם, מציע את תיווכו מתוך רצון תמים וכנה לעזור לידידו הנתון באקסטאזה של ריגוש עליון — או שמא גם נאנדה הטוב אינו כה תמים כפי שנראה הדבר?

ככל הארועים בסיפור, שהשמא מרובה בהם על הברי, כן גם המעמד במקדש האלה האם הגדולה, קאלי העקובה מדם, משתמע לכמה פנים. שרידמאן ונאנדה הכורתים את ראשיהם לכבוד האלה, וסיטה המנסה לתלות את עצמה כאשר מתגלה לפניה המחזה הנורא — נדחפים למעשי הייאוש (והגבורה) שלהם מתוך נימוקים שונים ואפילו סותרים. למרות שמתוארת כאן סצינת זוועה, עם שני קורבנות ועוד כמעט־קרובן, ולמרות שהרקע, המצוייר בהרחבה, הוא אימנטי, הרי המעמד בכללותו הוא קומי. הקומיות נובעת בחלקה מן הסתירה שבין הטראגיות של המעשים לבין קלות הדעת של הכוונות והדיבורים. נאנדה, הרועד "כאוזנו של פיל" כאשר הוא מגלה את ידידו כרות הראש במקדש האלה, חושש שמא יגידו הבריות כי הוא שרצה את ידידו כדי לזכות באשתו. אמנם יש לו גם מחשבות נעלות יותר ביחס לידידות נאמנה וכיוצא בזה נימוקים נאצלים. אך בסיכומו של דבר הוא הולך בדרכו של שרידמאן בשל מה יגידו הבריות. אותם נימוקים תופסים גם לגבי סיטה יפת המותניים. כאשר היא מגלה במקדש האלה את הגוויות כרותות הראש של שני הגברים אשר אהבו אותה, עולמה נחרב עליה. היא רוצה להאמין, כי שני הגברים נלחמו עליה זה עם זה — אולם מציאות חרב אחת ושני גברים כרותי ראש אינה מחזקת השערה רומנטית זו (אמנם, אחר ככלות הכל, אהבתם של השניים לסיטה יפת-המותניים היא שהביאה אותם לסופם המר, כך שיש הצדקה מסויימת להרהוריה של זו האחרונה). ההחלטה לשים קץ לחייה ברובה נובעת מן ההשערה (שבוודאי אינה בלתי מוצדקת) שהאנשים לא יביעו התפעלות מיוחדת למראה אשה היוצאת לדרך עם בעל וידיד חיים וחוזרת לבדה, או בלוויית שתי גוויות, — ועוד גוויות כרותות ראש. לא נעים.

אולם המימד הקומי המודגש ביותר הוא בחברי האלה נוראת-ההוד. האלה השחורה, בעלת שמוגה־עשרה הזרועות, המקושטת באיברים כרותים ושותה דם

קרבתנו, פותחת את פיה כאשר סיטה מבקשת תלות את עצמה — ומילותיה הראשונות אל האישה הצעירה האומללה הן "עו פותה". יש להודות, כי מילים אלה אינן בדיוק סיגנון הולם לאלה, ומה גם אלה אימתנית כמו קאלי, אשר זה עתה שני גברים צעירים כרתו את ראשי עצמם לכבודה! ושוב, הסתירה בין הופעתה של האלה והאופי הקשוח המיוחס לה, לבין הדיבורים העליונים, יוצרת מתח קומי מודגש. לא רק "העו הפותה" בדברי האלה משעשעת. האלה הגדולה מצווה על סיטה להוציא את ראשה תיכף ומייד מתוך עניבת החנק שהיא התקינה — שאם לא כן, תזכה סיטה למנת סטירות. אחר כך היא מעירה לסיטה יפת המותניים לבל תתימר לחשוב, כי לכבודה קרה מה שקרה; לא כי, הקרבנות ניתנו לאלה, ולא לבת-אנוש. האם אנו באמת מגלים נימת קנאה בדברי הגבירה המלכותית, בעלת שמונה-עשרה הזרועות?

במקדש הבודד של האלה קאלי מתרחש האירוע הקובע את שם הסיפור — סיטה, אשר האלה הגדולה מבטיחה לה להחיות בשנית את התללים, מחליפה את הסדר הטוב ומחלקת את הראשים שלא כהלכה. מעתה נושא גופו של שרידמאן את ראשו של נאנדה, ואילו מה שהיה גופו של נאנדה מצורף לראשו המלומד של שרידמאן. האם עלינו להאמין לסיטה החמודה שהיא מתחרטת על המעשה הנמהר והמבולבל, או שמא האמת לאמיתה היא, שסיטה רצתה לזכות בטוב שבכל העולמות? תמיד היתה מתבוננת בהערצה בראשו המעודן של שרידמאן, ומגניבה מבטים חומדים לעבר גופו המושלם של נאנדה. עתה, בפחותה, הצליחה ליצור אדם אחד המאחד בתוכו את כל התכונות הנכספות — וכן, כמובן, אדם שני העשוי מן השיירים הבלתי רצויים.

נושא הראשים המוחלפים הוא אף מרכז האגדה ההודית, ממנה שאב תומס מאן השראה ראשונית, אותה עיבד בצורה כה בלתי קונבנציונלית. וגם באגדה ההודית נדרש מישהו מן החוץ להכריע למי שייכת האשה, לאחר השינוי המרחיק לכת בצורתם של שני הגברים. האגדה ההודית, כפי שכבר אמרנו, היא חד-משמעית, עם מוסר השכל בסיומה; הראש הוא עיקר הגוף, וממילא האשה הצעירה היא אשתו של הגבר הנושא את ראש בעלה; וזהו סוף הסיפור. ואילו בנובלה של תומס מאן הגענו רק למחצית הדרך, ועל אף שהאיש הקדוש מכריע ברוח האגדה הקדומה, שהראש הוא הקובע, הרי שאין הכרעתו, בשום פנים ואופן, ברורה וחד משמעית. המעמד אצל האיש הקדוש, קמדמאנה, אשר חייב היה להיות חדור רצינות ויראת כבוד, הוא קומי במידה עליונה; כמו במעמד במקדש האלה, נוצר מתח בין המסגרת הרצינית-טראגית, לבין ההתנהגות הבלתי-צפויה של האנשים הקדושים. קמדמאנה הקדוש אינו בודד בשימוזן. לא כי, היער הירוק בו הוא שוכן ממש שורץ אנשים קדושים, נזירים מתענים החוזרים בתשובה. למרות האיכלוס המירבי של אתר הקדושים, הרי שכול אחד מהם מבקש להחזיק בפיקציה (שמופרכותה ברורה) שהוא הוא הבן היחיד למקום, בלתי אין קדושים

וחוזרים בתשובה ביער. מצב זה כמובן מקשה עד למאוד על שלושה המחפשים, אולם למרות הקשיים הם מגלים את קמדמאנה הקדוש, כשראשו וזרועותיו הרוות מזדקפים אל על מתוך שלולית בוצית. עם הופעת קמדמאנה הקדוש מגיעה העליונות לשיאים חדשים. האיש הקדוש מטאטא את השביל בו הוא צועד, למען לא ידרוך בשגגה על יצורים חיים קטנים. אך למען הרושם הוא מאיים במטאטא על אורחיו הבלתי קרואים, כשהוא מתעלם לפתע לחלוטין מן הסכנות הצומחות תוך כדי כך לאותם יצורים קטנים. נראה לי שבפרשה זו (המתוארת במספר שורות בלבד) הושפע הסופר מסיפור אגדה יהודי מימי הביניים, בו מגלה הגיבור החף מפשע המובל לתליה את הפושע האמיתי, משום שזה האחרון מתחסד עד כדי כך, שהוא נמנע מלדרוך בערמת אשפה, שמא ידרוס תולעת או חיפושית. מכל מקום, גם אם נקבל את כוונותיו של קמדמאנה הקדוש מטאטא הבוץ ברצינות גמורה, ולא נחשוד בו חס וחלילה בהעמדת פנים כלשהי, — גם אז עלינו להודות, כי דיבוריו מתמיהים לפעמים ביחס לקדוש וחוזר בתשובה. הוא מתעכב ללא כל צורך ובפירוט רב על מעלותיה הגופניות של סיטה יפת המתניים, כאילו כל הפרטים הללו אינם ידועים לשני מלוויה וכאילו זאת באו לשמוע מפיו. חמור מזה הוא פסק הדין. קמדמאנה הקדוש אומר דעה אחת ולאחר מכן דעה מנוגדת. הדעה השניה, שהיא הקובעת, אכן מדגישה את העליונות של הראש על הגוף. סיטה היא האשה של הראש של שרידמאן, אם גם מחובר ראש זה עתה לגופו של נאנדה.

ובכן, אחר תהיות רבות, הגענו אל מסקנתה של האגדה המקורית. דווקא דמיון זה הוא המבליט את השוני. וכאן אנו מגיעים שוב מתחום השחוק אל הרצינות, אם סבורים היינו שכאן טמון הפתרון האידיאלי ושרידמאן וסיטה יזכו באושר המוחלט, הרי מתברר לנו עד מהרה כי האושר המוחלט אינו קיים. מפתיע הוא שאגדה קלה זו לכאורה היא פסימית בהשקפת עולמה לא פחות מאשר "בית בודנברוק", "המוות בוונציה" ו"ד"ר פאוסטוס". הגוף הנאה של נאנדה מאבד בהדרגה את צורתו ואת משיכתו לגבי סיטה היפה, ולא די בזה אלא שראשו המעודן של שרידמאן הולך והופך תמוני יותר וגס יותר. מובן וברור לכולם שכל המעלות אותם מאבד שרידמאן — נאנדה, הנמצא במקום מרחקים, הוא הזוכה בהן. דעתי היא שאפשר למצוא כאן השקפה שלילית ביחס למגע הגופני בין גבר לאשה, השקפה שאינה מצויה בשאר כתבי תומס מאן, שהרי מהו שגוזל משרידמאן את יתרונותיו ומעניק אותן לנאנדה אם לא יחסי הגוף של שרידמאן ופרישותו של נאנדה. הנסיון האחרון של סיטה לעזוב את שרידמאן ולהצטרף אל נאנדה בגלותו נידון מראש לכשלון, שהרי אין כל אפשרות של זכיה באושר המוחלט. ואכן עובדה זו ידועה היטב לשלושת הגיבורים. פעמיים נגע גורל טרגי בגיבורים ונסתיים בהתפרקות קומית. הפעם הראשונה רצה שרידמאן לעלות על המוקד, בפעם השנייה כרתו שני העלמים

את ראשיהם לכבוד האלה קאלי (או לכבוד האשה סיטה). עתה הגיעה השעה לשלם את החשבון. שלושתם אינם יכולים עוד להימלט מגורלם. שני העלמים גופלים איש בתרב רעהו וגוויותיהם נשרפות יחד עם סיטה החיה על המוקד. לנתמת הצופים במחזה העצוב, ווהקוראים בסיפור, לא שוכח תומס מאן להעיר כי זעקותיה של סיטה יפת המותניים לא נשמעו עקב שאון התופים. הסיפור "הראשים המותלפים" נע מן הקומי אל הטרגי וחוזר חלילה. הצירוף פים הבלתי צפויים של היסודות המנוגדים הללו הם היוצרים את קסמו של הסיפור.

אוקטובר 1974